

Алла Бортнікова

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ
МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ
ЗАПРОВАДЖЕННЯ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА
(НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛ.)

Проаналізовано основні проблеми методології дослідження інститутів міського самоврядування в містах Волині, що діяли на засадах магдебурзького права в епоху Середньовіччя і Раннього Нового часу. Розкрито сукупність принципів, підходів, загальнонаукових і спеціальних методів досліджень. Засвідчено полідисциплінарний характер проблеми, показано її теоретичні засади і способи вивчення. Акцентовано на необхідності виявлення

Бортнікова Алла Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

загальних принципів організації та діяльності органів міського самоврядування (народного представництва, колегіальності, виборності, становості, поєднання власності і влади, розподілу влад, субсидіарності та ін.), ступені їх свободи, характері відносин з інститутами верховної і регіональної влад, обсязі прав і свобод міщан, еволюції форм організації міської влади (уряд/магістрат, війт, рада, лава) і масштабів громадської участі.

Ключові слова: методологія, місцеве самоврядування, магдебурзьке право, принципи врядування, Волинь.

Alla Bortnikova. Problems of methodology of the investigation of the institute of city self-government in the Volyn in terms of the implementation of magdeburg law. *The directions and problems of the methodology of the research of municipal institutions in the cities of Volhynia, operating on the principles of the Magdeburg Law in the era of the Middle Ages and the Early Modern Time, are being considered. The set of principles, scientific approaches and methods necessary for similar investigations has been revealed. The polydisciplinary character of the problem has been verified, its theoretical foundations and methods of studying has been proved. The emphasis is being on the need to identify the general principles of organization and activity of the bodies of local self-government (people's representation, collegiality, election, state, combination of property and power, the degrees of their freedom, the nature of relations with the bodies of supreme and regional authorities, the extent of the rights and freedoms of the burghers, the evolution of the organization forms' (city government / magistrate, Vogt, council, lava) and the extent of public participation.*

Key words: methodology, local self-government, the Magdeburg law, city, Volyn.

Реформа місцевого самоврядування, що відбувається зараз в Україні, актуалізує вивчення історичного досвіду функціонування міського самоврядування на засадах магдебурзького права. Через обмеження, які склалися внаслідок перебування у складі СРСР, інститут самоврядування в містах залишався атрибутом станового суспільства з його системою переваг і привілеїв, що не узгоджується зі сучасним розумінням демократії. Проте саме міста

часів Середньовіччя і Раннього Нового часу з їх розвиненими органами муніципального управління стали провісниками ліберальної демократії в Європі, виховуючи у міських жителів дух свободи й формуючи верству її носіїв – бюргерство/міщанство з відповідним рівнем правосвідомості. Дослідження зазначеного інституту поповнює «скарбницю» світового досвіду оригінальною практикою функціонування міського самоврядування в окремих регіонах. Волинь у цьому сенсі є унікальною тому, що запровадження тут магдебурзького права у XV ст., тривале його функціонування до XIX ст. збагачувалося місцевими традиціями і досвідом перебування волинських земель у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої.

Метою статті є визначення проблемного поля методології дослідження інститутів міського самоврядування, що діяли на засадах магдебурзького права в містах Волині в епоху Середньовіччя та Раннього Нового часу.

Дослідження зазначеної проблеми вимагає залучення способів пізнання і теоретичних узагальнень багатьох дисциплін: історії, політології, соціології, психології, теорії держави і права, регіональних студій, урбаністики, політичної антропології, теорії місцевого самоврядування та ін. Тобто йдеться про запровадження полідисциплінарної методології наукового аналізу. Таким чином, узявши до уваги домінантне в сучасній науці прагнення пошуку багаторівневих витлумачень соціальних явищ і відмову від панівних у попередню добу спрощених моделей пояснення, виникає епістемологічна потреба переходу «до побудови багаторівневих соціокультурних координат» [1, с. 8–9].

Науковий аналіз функціонування інституту міського самоврядування, що діяло на засадах магдебурзького права на Волині у всьому багатстві його форм, передбачає теоретичне обґрунтування з використанням методології, що базується на певних принципах і включає сукупність підходів, методів і методик. Насамперед слід виділити принципи об'єктивності, історизму, логічної послідовності й системності. Оскільки йдеться про вивчення суспільного інституту, який спирається на певні правові норми, має тривалу історію і багатий соціокультурний контекст, то для його адекватного вивчення обов'язковим є використання нео-

інституційного, політико-правового та проблемно-хронологічного наукових підходів. Поряд із загальнонауковими методами, поза яких неможливе наукове пізнання (аналіз і синтез, індукція та дедукція, абстрагування та ін.), насамперед слід відзначити контемпоральний, структурно-функціональний, компаративний, біхевіоральний і герменевтичний методи. Проте дослідження проблеми зазначеними науковими методами не обмежується.

За слухним висловом Д. Белла, теоретичне знання «дедалі більшою мірою стає стратегічним ресурсом суспільства» [2, с. 220]. Відповідно, будь-яка методологія пізнання суспільства апіорі базується на теорії або низці теорій. Так само і методологія заявленої проблеми. Логіка дослідження вимагає історичного екскурсу щодо теоретичного обґрунтування інституту місцевого самоврядування як такого. Так, теорія вільних громад, громадівська, державницька або теорія муніципального дуалізму мають потужне методологічне навантаження, спрямовуючи напрями наукового пошуку із залученням відповідного інструментарію і відбором необхідної інформації. Загалом теорія політичної науки, оскільки вона пов'язана з організацією або впровадженням влади, покликана з'ясувати характер взаємозв'язків між діями конкретних індивідів і соціальними інститутами та структурами, «пояснювати природу обмежень, що сковує свободу дій людини» [3, с. 194].

Дослідження інститутів міського самоврядування в історичній ретроспективі перебуває на стику історичних і політико-правових студій. Свого часу В. фон Гумбольдт зазначав, що історія подібна до існуючого життя, а її справжня і незміренна користь «полягає у тому, щоб оживляти й очищати в людях розум для засвоєння дійсності більше через форму, в яку втілені події, ніж через них самих» [Цит за: 4, с. 174]. У контексті сказаного, міське самоврядування, що існувало на волинських землях у часи Середньовіччя, має нас цікавити не стільки своєю конкретикою щодо постатей окремих урядників, скільки пізнанням загальних принципів організації і діяльності, що зазнали еволюційних змін (народного представництва, колегіальності, виборності, становості, поєднання власності і влади, розподілу між адміністративною і судовою владами та ін.). Не менш важливим є з'ясування

характеру відносин міського уряду з органами верховної і регіональної влад, обсягу прав і свобод міщан, масштабів громадської участі тощо. Вочевидь збереження форми міського самоврядування у вигляді рад як органів народного представництва, а також низки принципів їх демократичної організації показує життєздатність цього суспільно-політичного інституту.

Поняття «міське самоврядування» за своїм змістом є синтетичним, оскільки включає елементи таких політико-правових категорій, як «політична влада», «міське самоврядування», «державне управління» та ін., які детерміновані простором і часом. Аналіз середньовічного суспільства і, зокрема, функціонування органів місцевого самоврядування, з позицій сьогодення, містить низку методологічних пасток, серед яких – догматизація, наслідування, імітація. Згідно зі справедливим твердженням вітчизняного соціолога В. Степаненка – завданням дослідника у здійсненні історичної реконструкції розвитку поняття є не лише інтерпретація трансформації його значень, а й фіксація моменту його можливих смислових незмінностей, сталості, окреслення свого роду смислових констант понять [5, с. 33].

Як зазначав Р. Козеллек, будь-яке поняття має часову внутрішню структуру, і залежно від того, який обсяг попереднього досвіду акумульовано у понятті і скільки очікувань у нього вміщено, «воно має чітко відокремлені темпоральні валентності» [4, с. 10]. Поняття, таким чином, можуть накопичувати багато смислових шарів. Не в останню чергу це пов'язано з тим, що у процесі історичного розвитку смислове наповнення понять трансформується під впливом таких соціокультурних й історичних чинників, як демократизація, темпоралізація, ідеологізація і політизація. Ця сукупність має значний евристичний потенціал: «він дозволяє відмежовувати те використання термінів, що є типовим для Нового і Новітнього часу, від того, яке пов'язано зі ситуацією часів Французької революції», – наголошував учений [4, с. 31–32]. Дійсно, якщо простежити значення слів «бюргер», «міщанин», «аристократ» або більш широкі поняття, такі як «політика», «свобода», «демократія» або «революція», то їхнє значення має відмінний смисл за часів Античності, Середньовіччя, Нового чи Новітнього часу, в умовах станового або сучасного

емансипованого суспільства. До того ж, згадані поняття часто стають ідеологічною зброею політиків у боротьбі за голоси виборців. Причому, кожне з понять наповнюється політиками кон'юнктурним смислом, залежно від історичних обставин і прагматичних завдань політичної партії або кандидата.

У XV–XVI ст. міста Великого князівства Литовського переживали складний процес, пов'язаний із заміною стародавнього звичаєвого права на магдебурзьке. Проблематика дослідження зумовлює потребу у використанні *політико-правового підходу*, коли історія міського управління досліджується через призму аналізу практики впровадження у життя правових актів, на основі яких створені і діють органи державної влади та місцевого самоврядування. Попри те, що більшість теоретичних узагальнень, присвячених самоврядуванню, є значимими для політичної науки, вони не можуть прояснити всі нюанси історичної детермінації міського права та управління, яке базувалося на відповідній системі цінностей та політико-правових традиціях. У вивченні правових засад місцевого самоврядування на рівні волинських середньовічних міських громад важливим є з'ясування ролі місцевих звичаїв та релігійних канонів, а також ступінь іноземного впливу на практику функціонування органів влади та управління. Не випадково, що у великокнязівських привілеях на магдебурзьке право волинським містам та інших тогочасних політико-правових актах майже незмінною залишалася формула: «ми старини не рухаємо».

Як зазначає відомий фахівець зі середньовічного німецького права А. Рогачевський, у Німеччині й усій Східній Європі були поширені дві істотні риси магдебурзького права: панування звичаю та вплив на нього релігійних настанов. Головною особливістю бюргерської правової ідеології було уявлення про те, що міське право має слугувати загальному благові, а не будь-кому одному: «ідеалом бюргерства було загальне, рівне для всіх право. Якщо звичай не відповідав цьому ідеалові, він вважався “негідним”, “божевільним”... і його пропонувалося відхилити» [6, с. 41]. У контексті вищевикладеного викликає інтерес практика коригування (відхилення) правових норм, що надавалися міщанам

великим князем або органами муніципальної влади, якщо вони порушували їхні традиційні права і звичаї.

Нові умови виробництва та способи життя вимагали свого юридичного оформлення і звільнення від застарілих правових норм та правил. Цей перехід був віддзеркаленням процесу становлення слов'янського права на західноєвропейських землях загалом, оскільки воно видозмінювалося, зокрема, під впливом права німецького. Західні слов'яни, на думку російського правознавця ХІХ ст. Ф. Зігеля, увібрали в себе масу західноєвропейських, переважно німецьких, елементів. Саме тому в західнослов'янських державах «проходили століття в боротьбі ідей старослов'янських про народоправство, особисту свободу народу та ін. з ідеями, внесеними із Заходу» [Цит. за: 7, с. 405].

Магдебурзьке право передбачало декілька головних норм: відміну діючих звичаїв, литовського, руського права і запровадження німецького/магдебурзького; відміну влади і суду над міщанами урядниками великокнязівської (державної) адміністрації на місцях і передачу їх під присуд війта і міської ради; встановлення виборних органів міського самоврядування із врахуванням етноконфесійного складу населення; організація в місті регулярних торгів і ярмарків; дозвіл міщанам на вільне користування лісом поза містом на певній відстані та ін.

На Волинській землі проживала значна кількість етнічних груп: русь, поляки, литвини, вірмени, євреї ашкеназської і сефардської традиції, караїми, німці, татари, цигани та ін. Тут мешкали християни католицького і православного віросповідань. Найявність вірменських громад, серед іншого, була виявом великої ролі українських міст у транснаціональній торгівлі. В руках вірменських купців значною мірою концентрувалася торгівля з країнами Сходу (Туреччина, Персія), яка стала підставою добробуту не лише автономних вірменських громад, але й міст загалом [8, с. 133].

Звісно, що ігнорувати чинник поліетнічності і поліконфесійності населення міст влада не могла, оскільки це не лише загрожувало стабільності й порядку в країні, а й могло негативно позначитися на її економіці. Визначити правовий статус цих груп,

їхню роль і вплив на міське самоврядування можливо лише за умови з'ясування таких обставин:

- діяли вони в групі або індивідуально;
- перебували вони під міською юрисдикцією або поза нею;
- проживали у великокнязівському (державному) місті або у приватновласницькому;
- були вони міськими жителями чи жителями юридично відокремлених від міста територій, так званих «юридик»;
- була в цій місцевості церква або релігійна громада власного обряду.

Вивчення історії управління в містах історичної Волині у XV–XVI ст., а відтак функціонування там міського самоврядування, що діяло на засадах магдебурзького права, закономірно ставить питання про його ефективність: чи стали волинські міста як західноєвропейські внаслідок наданих їм прав і вольностей «місцем переходу із невільного стану у вільний?» [9, с. 332]. Це, у свою чергу, вимагає з'ясування усієї сукупності умов і обставин, в яких працювали інститути влади та управління на цьому праві, і насамперед, виявлення обсягу їх компетенції у сфері адміністрування, суду, податкової і митної політики, участі в обороні міста тощо. Залишаються не до кінця з'ясованими питання залежності міського самоврядування від верховної влади, місцевих князів і заможної шляхти. До того ж, розширення прав міських громад поступово входило у суперечність із завданням утворення централізованої держави. У цьому сенсі міста заперечували самі принципи феодалного правління, заснованого на правах вищих по відношенні до нижчих [10, с. 133].

Дослідження місцевого самоврядування у волинських містах вимагає відповіді на питання про обсяг прав, обов'язків і повноважень таких інституцій та їх урядників, як рада, лава, бурмистри і радці, вїйт, лентвїйт, що значно відрізнялися в Луцьку, Володимирі або Ковелі, не говорячи вже про Львів. У цьому контексті викликають інтерес процедурні питання формування урядів, їх кількісні характеристики тощо.

Необхідною умовою функціонування органів міського самоврядування у частині адміністрування, суду, розпорядження фінансами тощо є володіння ними розпорядчою владою (право

адміністративних розпоряджень і прийняття рішень) і виконавчою владою (право обрання та призначення виконавчих органів, необхідність примусової і адміністративно-каральної влади у посадових осіб та ін.) Концентрація в руках місцевих урядників владних повноважень за відсутності засадничого принципу західної демократії щодо її поділу на незалежні гілки влади неминуче мало призвести до зловживання нею і окремими особами, і установами. Наскільки це явище набуло поширення, дає знати порівняння практики функціонування міських урядів волинських міст з такими містами, як Вільно, Львів або Краків.

У всі часи об'єктивність суддівської влади залежала переважно від соціальної природи судів (а судді хто?), способу оплати роботи судів і суддів, ступеня громадського контролю над ним тощо. Не менш важливим є існування інституту апеляції для справедливого вирішення спірних питань. Однак залишається проблема залежності судів від інших суб'єктів влади та управління або приватних осіб. Загальновідомо, що у Великому князівстві Литовському існував замковий (городський) суд, що уособлював інтереси держави, і міський суд магдебурзької юрисдикції, який захищав інтереси міщан. Наскільки судам вдавалося забезпечувати справедливе судочинство, мають дати відповідь аналіз Статутів Великого князівства Литовського 1529 і 1566 рр., інших нормативно-правових актів і джерел, що засвідчували практику роботи судів різної компетенції.

Важливою проблемою є співвідношення між наданням привілеїв на магдебурзьке право і рівнем соціально-економічного розвитку волинських міст. Чи стали привілеї видаватися окремим містам у зв'язку з їх зростанням та збільшенням економічного впливу на суспільне життя внаслідок розвитку ремісництва й торгівлі, а відповідно, й формування верстви міських городян – міщанства, які дедалі голосніше заявляли про свої права? Чи виступали волинські міщани повноправними суб'єктами суспільних відносин?

Середньовічні міста у Великому князівстві Литовському мали подвійну природу. З одного боку, вони були відокремлені від сільської округи і багато в чому їй протиставлені, оскільки міста є носіями якісно нових, прогресивних елементів: товарно-грошових

відносин, особистої свободи, особливих типів власності, управління і права, зв'язків із центральною владою. З іншого боку, міста залишалися органічною частиною феодального світу, що засвідчувалося їх залежністю від сеньйоріального режиму, який обслуговувався міськими грошима. Міста виступали як місце перерозподілу феодальної ренти: «муніципальний лад і правова організація міста залишалися в рамках феодального права і управління» [11, с. 231]. Наскільки такі відносини були притаманними волинським містам, може дати лише ґрунтовний аналіз локаційних привілеїв, інших нормативних документів, які регулювали відносини між міською владою і великим князем або власником міста. Головна увага тут має бути зосереджена на структурі загальнодержавних і міських податків, їх розподілі між містом та феодалами. Не випадково, що головним рушієм заснування міст в Європі було бажання феодалів отримувати у своїх володіннях додаткові доходи від торгівлі внаслідок запровадження в містах регулярних торгів і ярмарків. Виникає питання: чим керувалася влада, засновуючи нові міста на Волині? У цьому контексті викликає інтерес практика застосування місцевими урядовцями норм маґдебурзького права, спрямованих на соціально-економічне піднесення волинських міст. Чи відповідала їх діяльність справі перетворення міст на потужні торгово-ремісничі осередки? Чи можливість власного збагачення переважала над загальнодержавними інтересами?

Залишається не до кінця з'ясованою динаміка соціально-економічного і політичного зростання волинських міст, їх ієрархія, зокрема великокнязівських міст Луцька, Володимира, Кременця і Ковеля. Із переміщенням населення в міста поступово розширялася їх роль як центрів адміністративного управління із відповідною структурою та апаратом, що діяв на підставі існуючих правових норм, правил і традицій. Чи став цей процес уособленням соціально-економічних і політичних зрушень, притаманних Європі загалом, де вплив міст був не лише локальним, а й доповнювався зв'язками міст між собою? Наскільки збільшення чисельності міських поселень у цей час на Волині впливало на утворення і формування локальних і транснаціональних ринків?

Одним із найпоширеніших способів вивчення текстів документів є *герменевтичний метод*, а також їх текстологічний та семіотичний аналіз. Використовуючи надбання багатьох наук, ці методи дозволяють прояснити природу документа, ступінь його достовірності, походження та соціокультурне підґрунтя текстової інформації. Так, існування великої кількості записів негативного спрямування щодо дій окремих урядовців вимагає певних пояснень. Реалії тогочасної історичної доби за відсутності досконалої системи правових відносин, наявності багатьох центрів прийняття рішень, пануючих на той час цінностей призводили до того, що останнє слово залишалося за тим, хто сильніший. До того ж, інформація про події тих років доходить до сучасного читача певною мірою викривленою, оскільки документи не фіксували всі звичні тогочасні моделі поведінки, події та факти: акцент робився на випадках, що виходили за межі буденного життя, такі, що не узгоджувалися з чинними нормами, суперечили їм, були незвичними. Не випадково, що ці записи часто робили в присутності свідків, тому для з'ясування об'єктивної картини діяльності окремих посадовців на Волині потрібно враховувати всю сукупність обставин і тогочасну практику політико-правових відносин.

Методика контент-аналізу передбачає систематичне виділення і фіксацію певних одиниць змісту тексту, квантифікацію (кількісний вимір) та кваліфікацію (якісний вимір) отриманих даних. Так, аналіз комплексу текстів архіву канцелярії Великого князівства Литовського – литовської метрики, текстового матеріалу, численних архівних матеріалів – дозволяє сформувати джерельну базу дослідження означеної проблеми, з'ясувати становлення, динаміку і еволюцію системи управління в містах, кількісні показники матеріалів, присвячених дослідженню управління в містах Волині, їх структуру та специфікацію.

Біографічний метод допомагає з'ясувати деякі подробиці приватного життя та індивідуальні риси місцевих волинських урядників: старост, в'їттів і лентв'їттів, членів міських урядів тощо. Цей спосіб пізнання надає можливість простежити їх кар'єрне зростання, наявність родинних зв'язків і рівень непотизму в колі волинських урядовців. Залучення цього методу сприятиме

персоніфікації інститутів місцевої влади, уявленню про особисті та професійні якості людей, що впливали на ефективність місцевого управління. Цінність цього методу полягає ще й у тому, що, завдячуючи йому, «достатньо послідовно виявляється активна роль діючих осіб історії» [12, с. 292].

Отже, методологія дослідження інституту міського самоврядування на теренах Волині, що діяв на засадах магдебурзького права, має полідисциплінарний характер і вимагає використання підходів і методів різних суспільних дисциплін: політології, історії, соціології, державного управління, теорії держави і права та ін. Однією зі складних методологічних проблем дослідження є неможливість прямої кореляції середньовічної практики функціонування органів міського самоврядування із сучасністю. Відповідно, пошук «точок дотику» і обґрунтування наявності зв'язку між минулим і сьогоднім слід шукати на рівні принципів, форм і традицій організації та діяльності органів міського самоврядування.

Історична зумовленість міського управління на Волині ставить логічне питання генези запровадження магдебурзького права, еволюції його становлення і розвитку, рівня впливу місцевих традицій тощо. Постановка проблеми про ступінь свободи міст, закономірно, вимагає з'ясування характеру взаємовідносин міських урядів із представниками великокнязівської влади та власниками земель і маєтностей. Розв'язання зазначених наукових проблем і знаходження відповідей на поставлені питання не лише збагачують наші знання про порядок організації та діяльність влади на місцях, а й, у більш широкому контексті, – генези державотворення, впливу демократичних традицій на суспільно-політичний розвиток України.

1. Ададуров В. В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника) // Український історичний журнал, 2013. № 2. С. 4–23.

2. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія / упоряд. В. Лях. Київ: Либідь, 1996. С. 194–250.

3. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / пер. с англ. Москва: Весь мир, 2000. 296 с.
4. Словарь основных исторических понятий : избр. статьи в 2 т. / пер. с нем. К. Левинсона; сост. Ю. Зарецкий, К. Левинсон, И. Ширле; науч. ред. перевода Ю. Арнаутова. Москва: Новое лит. обозрение, 2014. Т. 1. 2014. 736 с.
5. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2015. 420 с.
6. Рогачевский А. Л. К вопросу о концепции городского права в памятниках магдебургского права XIII–XV веков // Средневековый город: межвуз. науч. зб. Вып. 10. Саратов: Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1991. С. 41–49.
7. Лаптева Л. П. История славяноведения в России в конце XIX – первой трети XX в. Москва: Индрик, 2012. 840 с.
8. Дашкевич Я. Вірменське самоврядування Києва в межах магдебурзького права // Самоврядування в Києві: історія та сучасність: матеріали Міжнар. конф., присвяч. 500-річчю надання Києву магдебурзького права (26–27 листоп. 1999 р.) / Київ. міська рада. Фонд ім. Фрідріха Еберта. Київ: [б. в.], 2000. С. 133–137.
9. Вебер М. Город. Избранное. Образ общества. Москва: Юрист, 1994. 704 с.
10. Кревельд М. Расцвет и упадок государства /пер. с англ.; под ред. Ю. Кузнецова и А. Макеева. Москва: ИРИСЭН, 2006. 544 с.
11. Сванидзе А. А. Город в период развитого феодализма (XI–XV вв.) // История Европы / под ред. Е. В. Гутновой. Москва: Наука, 1992. Т. 2: Средневековая Европа. С. 229–235.
12. Репина И. И. Историческая наука на рубеже XX –XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. Москва: Кругъ, 2011. 560 с.